

Suočavanje sa prošlošću na prostorima bivše Jugoslavije

Nenad Vukosavljević

Smisao

Preraditi teško ratno iskustvo, naučiti da se sa njim živi, pretpostavlja davanje smisla tom kolektivnom i individualnom traumatičnom iskustvu, iskustvu neizvesnosti, gubitka, straha, mržnje. Naša društva na teritoriji bivše Jugoslavije često su u svojoj prošlosti bila suočena sa izazovom pronalaženja smisla ratu i žrtvovanju, i ona imaju svoje ustaljene mehanizme postavljanja temelja i ceremonija zajedničkog sećanja kojim utvrđujemo sopstvene identitete. Kolektivni identiteti kao kriterijumi stradanja istiskivali su žal za izgubljenim bliskim ljudima i nudili oreol smislene žrtve za kolektiv. Kolektivizacija žrtava značila je i kolektivizaciju žalosti. Osećali smo se zajedno tužni i ponosni, gordi i prkosni. Iznad i pre svega, osećali smo se zajedno.

Nakon Drugog svetskog rata, kolektivno sećanje na njegove žrtve bilo je podređeno stvaranju podrške novom socijalističkom režimu. Pojam slobode poistovećivan je sa socijalističkom revolucijom, otpor okupatoru stavljan u kontekst bratstva i jedinstva naših naroda i narodnosti. Sećanje na rat je, umesto osećanja tuge i očaja, slavilo herojska žrtvovanja poznatih i nepoznatih junaka, nudilo nadu u svetlu budućnost i ulivalo nam osećaj kolektivnog ponosa.

Celokupna kultura sećanja bivala je podređena politici sećanja, a politika je bila u službi kolektivnog duha, dizajniranog u autoritarnom kružoku. Prošlost je bivala lako ustanovljena, neretko doterivana ili barem zlonamerno interpretirana, kako bi bolje pristajala duhu “našeg” pravedničkog kolektiva, naspram “neprijatelja izvana i izdajnika među nama”. Ono što se nije smelo dovoditi u pitanje bila je crno–bela verzija “nas” i “njih”, istorije i postojeće realnosti. Glasovi neslaganja proglašavani su neprijateljskim aktom, te su suočeni sa pravedničkim gnevom “radnika i seljaka”, predvođenih cenzorima jednopartijske države, nestajali brzo. Naš identitet žrtve bio bi obesmišljen bez neprijateljskog kolektiva, a odustajanje od insistiranja na neprijateljstvu bivalo bi pripisano našoj kolektivnoj velikodušnosti. Tako beše, a tako je dobrim delom i danas. Radikalna, ali glatko sprovedena transformacija “socijalističkog radnog naroda” u *Velike Srbe, Velike Hrvate...* početkom devedesetih godina nije donela i razgradnju autoritarne kolektivističke matrice. Naprotiv. A nauštrb sličnosti, razlike između bivših “bratskih naroda” potencirane su često do apsurd.

Oni koji su diktirali uspostavljanje nove politike sećanja (sa različitim etničkim i ideološkim predznakom) bili su zapravo “najbolji sinovi” onog autoritarnog komunističkog režima, izučili su tu školu i replicirali istu školu mišljenja, primenjujući iste metode friziranja istorije kako bi nam bila primamljivija, lepša i lakše svarljiva. A otpora vabu nove istorije nije bilo mnogo, jer je za željeni osećaj sigurnosti dobro kada je nešto poznato, kada znamo kako se kliče, kako se sprovodi i kako se brani.

Nacionalizam je ideologija prvog lica množine, koja nam govori ko smo mi i istovremeno ideologija i trećeg lica, jer ukazuje i na to ko *mi* nismo.¹ A nacionalni mitovi se hrane istorijom, sopstvenom žrtvom, sopstvenim vrlinama pravedništva, poštenja, slobodoljubivosti i ponosa. Ratovi su njihov najbolji izvor, a politička zloupotreba religije njihova najbolja saveznica.

Sve sa čime kolektiv treba da se suoči već je uključeno u gorepomenuti paket.

Zato je termin suočavanja sa prošlošću poprilično omražen, jer u ljudima budi strah da će im

¹ Michael Billig. *Banalni nacionalizam* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2009), str. 145 i str. 288-290.

biti oduzet ranije ponuđeni/potureni smisao, ma koliko šupalj i trapavo konstruisan on bio. Da bi proces suočavanja sa prošlošću bio uspešan, on mora ponuditi i komunicirati jasne i nedvosmislene odgovore o smislu tog procesa, mora zameniti jednostavne slike uspostavljene od rata naovamo, mora graditi mostove i pridobijati, izbegavati zamke pravedništva, privući široke narodne mase ili biti osuđen na propast. A mi na ponavljanje istorije.

Konstruktivno suočavanje sa prošlošću bi podrazumevalo i zajedničko, a ne suprotstavljeno i pristrasno utvrđivanje činjenica o događajima iz rata. To je važno da bi bila ustanovljena istina kojom se ubuduće ne bi moglo manipulirati izvrtati i frizirati shodno političkim potrebama. To je iznimno važno i za ljude čiji su bližnji stradali pod nerazjašnjenim okolnostima. Oni time dobijaju izvesnost i neku vrstu smirenja, a istovremeno se situacija sukobljenosti transformira u saradnju. Poštovanje žrtava druge strane postaje razumljivo, moguće i poželjno, a prostor za preispitivanje kolektivnih narativa se otvara. Na kraju ili na početku tog procesa, ali svakako unutar njega, društvo koje ga nosi čini odmak od nepravde činjene u opšte ime, preuzimajući odgovornost za prošlost, a time kreirajući izvesniju i sigurniju budućnost.

Taj proces je pomalo gorak lek, jer podrazumeva suočavanje sa sopstvenim zabludama. On podrazumeva da veliki broj pojedinaca promeni svoja viđenja, da uvidi svoje zablude i greške, preispita mitove i verovanja i prevaziđe osećaj srama, da bi načinili korak ka promeni sebe i javnosti. Ko misli da se ljudi menjaju tako što ih se udara po glavi (figurativno ili ne²), kažnjavajući ih jer su u krivu za razliku od *nas dobrih, pametnih i pravednih koji smo uvek u pravu*, neka se strpi sa svojim delovanjem za promenu društva. Do daljnjeg.

Jer, gore je potrošiti i kompromitovati dobru ideju, nego da je nije ni bilo.

Ko će pre?

Proces suočavanja sa prošlošću u zemljama bivše Jugoslavije od rata naovamo razvijao se neravnomerno. Izostalo je nadmetanje kakvog je bilo u pokušajima da se što brže priključimo novčanoj pumpi Evropske unije, pardon, da što pre usvojimo evropske standarde organizacije i upravljanja i da baš naša država bude najevropskija, čime indirektno dokazujemo "neevropskost" onih koje su se zaglavile ili saplele na tom putu.

Svaka zemlja, pa čak i pojedini delovi zemalja podležu svojim specifičnostima, kako usled različitih ratnih događanja kojima su bili obuhvaćeni, tako i usled različitog intenziteta procesa suočavanja sa prošlošću i različitih mera koje su primenjivane u nadi da će se taj proces dogoditi. Odnosno, da se on usmeri na isti, ideološki prilagođen način kako je to činjeno i do ratova devedesetih. Dok je u prošlosti taj proces bio u službi autoritarnog kvazisocijalističkog sistema, ovaj put je usmeren da bude u službi nacionalnih mitova, prilagođen potrebama etničke homogenizacije, tj. segregacije spram drugih.

Kakvo suočavanje?

Podeljeno po zemljama i regijama, lakše je opisati stanje, mada to ne važi za nameru postizanja uspeha u konstruktivnom procesu suočavanja sa prošlošću. Podvlačim reč "konstruktivno" jer je ratna prošlost vrlo prisutna u javnosti kao objekat nacionalističke manipulacije, kao i njene vrlo jednostrane i pojednostavljene interpretacije. Sa ratnom prošlošću se u javnom prostoru svakodnevno barata,

² Omalovažavanjem, vrednovanjem, potcenjivanjem.

ona je svakodnevno prisutna u našim životima. Pojednostavljena interpretacija podrazumeva da smo se “mi” uvek branili, da su zločini nad sopstvenim narodom zverski, a oni počinjeni u naše ime bivaju ili umanjivani ili relativizirani i opravdavani. Narod voli jednostavne istine³, utoliko ne čudi opšteprihvaćenost takvih narativa koji se uklapaju u koncept istorijskog veličanja sopstvene nacije i omalovažavanja drugih, “od kojih se toliko razlikujemo, da je prosto čudo da i mi i oni pripadamo ljudskoj vrsti”.

Ovo naglašavanje konstruktivnog i destruktivnog pristupa ratnoj prošlosti ima cilj da pojasni i naglasi da su se naša društva bavila preradom ratnih zbivanja od samog početka, te da je ono što uobičajeno zovemo suočavanje sa prošlošću, najčešće tek pokušaj da se u taj već postojeći diskurs unesu izostavljene i zapostavljene dimenzije i činjenice. Suočavanje sa prošlošću koje jeste u službi izgradnje mira samim tim je u sukobu sa interpretacijama prošlosti koje proizlaze iz ideloških matrica agresivnog nacionalizma. *Konfliktnost/sukobljivost uobičajeno nije najjača strana mirovnjaka, te se često mirovni diskurs kreće crtom koju bi tvrdokorni ljudskopravaši podveli pod relativizaciju.* Istini za volju, suočavanje sa prošlošću može izmaći zamci relativizacije (radi instant pomirenja), a da pritom ne produbi postojeće rane i nepoverenje. Umetnost kretanja tom (konstruktivno, a bez straha od sukobljavanja) putanjom leži u konsekvantnom vrednosnom utemeljenju u nenasilju, a procesnom određenju ka dijalogu, saradnji, refleksiji i samorefleksiji.

Kontekst i akteri

Kontekst suočavanja sa prošlošću i izgradnje mira na prostoru bivše Jugoslavije snažno određuje i postojanje Međunarodnog suda za ratne zločine na prostoru bivše Jugoslavije, koji su uspostavile Ujedinjene Nacije i koji se nalazi u Hagu u Holandiji. Osim ove institucije, za procesuiranje povreda međunarodnog ratnog prava i običaja ratovanja, nacionalni sudovi su u manjoj ili većoj, ali izvesno je nedovoljnoj meri preuzeli zadatak gonjenja i procesuiranja odgovornih za ratne zločine. Osnovni zadatak procesuiranja ratnih zločina trebalo bi da bude uspostavljanje (kakve-takve) pravde i stvaranje preduslova za proces pomirenja. Ipak, same porodice žrtava ili same žrtve torture uglavnom su bivale nezadovoljne presudama, a potreba za priznanjem učinjene nepravde retko je bivala zadovoljena. Postupci protiv onih sa “sopstvene strane” često su bivali ocenjivani kao nepravedni, a spremnost domaćih sudova da procesuiraju visokorangirane oficire i političare bila je vrlo niska. Sudski procesi nisu praćeni uspostavljanjem diskontinuiteta sa nacionalističkim politikama i kulturnim matricama koje podržavaju i opravdavaju nasilje i diskriminaciju prema etničkoj, ali i svakoj drugoj različitosti. Pod ovakvim okolnostima, jedan broj odlučnih i upornih organizacija civilnog društva svojim dokumentovanjem je omogućio brojne sudske procese⁴ ili obezbedio utvrđivanje činjenica o broju žrtava⁵, što je jednim delom uticalo i na promenu javne svesti u našim društvima o ratnim događajima. Za transformaciju atmosfere neprijateljstva u našim društvima, kakve su nastale i opstale nakon ratova, potreban je duži vremenski period nego što je onaj od 10-15 godina i mnogo širi spektar mera, mimo sudskih procesa i procesuiranja kršenja ratnog prava. Uostalom, gubici života vojnika usled “uobičajenih” ratnih dejstava nisu predmetom istrage o odgovornosti, a taj gubitak i njegova društvena prerada itekako su bitni za proces suočavanja sa prošlošću i izgradnje društvene kulture sećanja koja bi bila u funkciji izgradnje mira, a ne glorifikovanja rata.

Osim toga, proces suočavanja sa prošlošću radi izgradnje mira morao bi obuhvatati značajno šire

³ I meni su drage, jer ne zahtevaju veliki napor u poimanju, jasne su i nedvosmislene, crno-bele, brzo se usvajaju i prenose, a doterivanje im dobro stoji.

⁴ Npr. Fond za humanitarno pravo.

⁵ Npr. Istraživačko-dokumentacioni centar – Sarajevo svojim obimnim projektom *Ljudski gubici u BiH 1991-95.*

slojeve društva i ne bi smeo biti samo usko polje delovanja udruženja žrtava i nevladinih organizacija građanskog društva. Radi se o ozdravljenju društva. Bavimo se prošlošću da bismo imali drugačiju i bolju budućnost za sve građanke i građane. Procesuiranja počinjenih nepravdi, od ubistava i zlostavljanja, preko otimanja imovina, do proterivanja, svakako jesu nužni zadaci na putu ozdravljenja društva. Čak i tada, moramo se zapitati kakvu funkciju ima kažnjavanje i šta od njega očekujemo i dobijamo. Voleo bih da umesto reči procesuiranje, upotrebim reč ispravljanje nepravdi, ali znam da to nije moguće. Nema zadovoljenja, nema ispravljanja, može samo biti društvene osude počinioca i nepravde i javno priznanje istih, a shodno svemu tome, nema ni opšteg i iskrenog društvenog zgražavanja nad počinjenim zlodelima. Bojim se da pravde za prošlost neće biti i ne može je biti, jer niko ne može vratiti mrtve iz groba ili ponovo proživeti izgubljene godine. Možemo samo da pokušamo da sprečimo da se isto ponovi, a tu je doseg pravosuđa vrlo ograničen.

Ukoliko vezivno tkivo društva ostanu samoglorifikujući mitovi i narativi, ako naša osetljivost na činjenje zlodela i na patnje drugih ne postane barem vrlo bliska osetljivosti na sopstvenu patnju (kako god to "mi" bilo definisano), onda ne treba da se nadamo da se istorija neće ponoviti, sa istim ili zamenjenim ulogama aktera⁶. Ukoliko gajimo predrasude da ima dobrih i loših etničkih zajednica, da su nam neki narodi prijatelji, a drugi neprijatelji, nećemo daleko dogurati. A da bismo razgradili jaz i uspostavili poverenje, treba nam mnogo dijaloga, komunikacije, saradnje, podrške, strpljenja, vremena. Mnogo susreta, obrazovanja, filmova, knjiga, članaka, govora, svedočenja, vizija, suza, radovanja, životne sigurnosti i bezbroj prelazaka granica, sve dok ih potpuno ne obesmislimo, kako u glavama, tako i na graničnim rampama.

Nepravde – stanje ljudskih prava

Nasleđe autoritarnog režima, višegodišnja sistemski indukovana ksenofobija i netrpeljivost spram svake različitosti (bilo da su u pitanju pripadnici druge nacije, vere, rase, seksualne orijentacije...) samo su neki od faktora koji utiču na to da dominira percepcija identiteta kao isključivog ("ili-ili identitet"), koji po sebi postaje osnov za dalje sukobe.

U takvim okolnostima, pri pozivanju na demokratiju i poštovanje ljudskih prava, građani/ke ne razumeju vezu i njihov uticaj na svoj svakodnevni život. U boljem slučaju, pitanje ljudskih prava se sagledava kao pitanje apstraktnog humanizma, nešto za šta vreme još nije došlo (jer postoje "veći i važniji problemi"); u najgorem - kao uvezeni, podmukli i porobljivački diskurs Zapada.

Ljudski gubici

Od ratova u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Srbiji, Kosovu i Makedoniji, živote je izgubilo oko 150.000 ljudi, oko 4 miliona je bilo privremeno ili trajno raseljeno, danas (2012) još uvek se 13.000 lica vodi kao nestale osobe. Broj ljudi koji su učestvovali u oružanim borbama procenjen je na oko 3 miliona, posledice rata su osetili svi koji žive u regionu.

Povratak imovine

Napuštene i oduzete kuće uglavnom su svuda vraćene pravim vlasnicima, uz razne smicalice koje su vlasti činile da bi omele povratak manjinskih grupa, od uskraćivanja komunalnih usluga i dokumenata, sve do fizičkih napada i ubistava. Ipak, sve zajedno se može reći da je ogroman procenat ljudi ostvario pravo na povratak imovine, što naravno ne podrazumeva i naknadu štete za uništenu imovinu.

⁶ Onih koji se predstavljaju da to čine u ime naroda.

Povratak izbeglica i raseljenih

Treba reći da, za razliku od nekih drugih mesta na svetu, sam fizički povratak izbeglica jeste dozvoljen u svim zemljama regiona, ali on često nije materijalno održiv (nedostaju infrastruktura, posao, itd), a delom je povezan i sa rizikom izlaganja fizičkim napadima i ugrožavanjem života, što je razlog zbog kojeg je veliki broj ljudi odustao od povratka. Taktika vlasti u godinama nakon rata da se oteža izdavanje dokumenata i zagorča život ljudima dovela je do činjenice da su ljudi u međuvremenu organizovali svoj život tamo kuda su izbegli, te nisu želeli da se ponovo sele u neizvesnost. Drugo lice politike segregacije bilo je ohrabrivanje izbeglica na ostanak⁷ kako bi promenili etničku sliku na tom prostoru, produbili opštu segregaciju i dali potvrdu nemogućnosti suživota. Postojanje mržnje i netrpeljivosti suseda podrazumeva se, mada se i tu situacija relaksirala vremenom (osim na Kosovu, gde je taj napredak mali). Činjenice govore o tome da su ogromne teritorije etnički "očišćene", što silom i pod pretnjom oružjem (npr. istočna Bosna, Posavina, Hercegovina, hrvatska Krajina), a što prosto zbog straha, diskriminacije i neizvesnosti (Beograd od Albanaca, migracije unutar Makedonije, Kosovo).

Prave i lažne optužnice za ratne zločine

Broj počinilaca ratnih zločina koji nikada nisu pravno procesuirani ogroman je i ta činjenica stvara osećaj straha, nesigurnosti i nepoverenja kod žrtava i njihovih porodica, što se vrlo negativno odrazilo i na proces povratka izbeglih i raseljenih. Odgovorni za zločine često su uspevali da zadrže svoje funkcije u državnom sistemu i tek manji broj njih je odgovarao za svoja nedela.

Postoji određen broj slučajeva u kojima su ljudi ciljano nepravedno optuživani. U Hrvatskoj su jedno vreme posle rata vođeni sudski procesi u odsustvu, protiv pojedinaca koji su se borili na srpskoj strani u ratu, te su donošene i presude, a da se osumnjičeni nisu niti saslušali. Takva praksa je izazivala strah među izbeglim stanovništvom, jer bi po povratku bili zatvarani i morali bi da dokazuju svoju nevinost iz zatvora. Ta praksa je zaustavljena kada je pre nekoliko godina počela saradnja hrvatskog i srpskog pravosuđa. U Srbiji je poslednji slučaj star dve godine, kada je uhapšen bivši hrvatski vojnik pod sumnjom za ratni zločin, a ispostavilo se nakon par meseci da je on bio zarobljen i mučen u zarobljeništvu u Srbiji od strane vojnih organa, te je prinuđen da potpiše lažno priznanje. Umesto da se uhapsu oni koji su ga mučili i iznuđivali lažno priznanje, on je 15 godina nakon ličnog stradanja, ponovo proveo nekoliko meseci u zatvoru u Srbiji. Lično znam za slučaj čoveka iz Brčkog koji se pre dve godine našao na spisku Vlade Republike Srpske kao osumnjičen za ratni zločin, a da je u vreme kada je zločin počinjen bio zatočen u logoru kao srpski zarobljenik, za šta postoje nepobitni dokazi.

Na Kosovu se nakon rata u više slučajeva događalo da pojedinci lažno svedoče protiv povratnika Srba, optužujući ih za zločine. Po pravilu to jesu bili ljudi koji su bili mobilisani tokom rata sa srpske strane u policiji ili vojsci, ali nisu činili zločine za koje ih se teretilo. Prisustvo međunarodnih sudija u kosovskom pravosuđu sprečavalo je da u slučajevima nedostatka dokaza ljudi budu osuđeni.

Lustracija

Za razliku od krivične odgovornosti za ratni zločin koju su stotine počinilaca izbegle, ali neki nisu, odgovornost za javno podsticanje na rat, zločine i mržnju nije sankcionisana. Štaviše, umesto lustracije, brojni pojedinci koji su se istakli govorom mržnje, da li kao političari ili kao novinari i intelektualci, i dan-danas su na pozicijama moći, sa nastupima prilagođenim sadašnjem vremenu. Tako je moguće da četnički vojvoda, desna ruka optuženika za ratne zločine, čovek koji je javno govorio da mu nije žao žrtava političkih ubistava kao što su novinar Ćuruvija i premijer Đinđić, bude predsednik Srbije.

⁷ Odustajanje od povratka u svoje predratno mesto življenja.

Brojni novinari, istaknuti u vreme ratnih propagandi, bez ikakvih posledica su gradili svoje karijere, ne libeći se da se predstavljaju kao autoriteti novinarske profesije i etike. Iako je uticaj ovih ljudi na javni život danas neuporedivo manje destruktivan, pa ponekad i konstruktivan, postoji potreba za priznanjem činjene nepravde. Nije dovoljno da se bez reči pređe preko svega izgovorenog i učinjenog i danas postupa drugačije, jer to otvara pitanje kada se i pod kojim uslovima takva promena ponovo može dogoditi.

Posledice

Posledice svih nabrojanih nepravdi su strah, mržnja, kolektivizacija krivice i žrtve, samoviktimizacija⁸, utemeljivanje mržnje spram drugih u nacionalne identitete, a uz sve to i subjektivno ograničavanje slobode kretanja, mišljenja, življenja, te na kraju, mada ne nevažno, materijalno i duhovno siromaštvo. Kada bi sa generacijom koja je rat osetila na svojoj koži sve ove posledice nestajale, možda bismo ih mogli gurnuti pod tepih i sačekati da iščile. Nažalost, to nije tako jednostavno. Ove posledice imaju višegeneracijsku dimenziju, jer se prenose sa generacije na generaciju narativima i obrazovanjem, a sopstvene i tuđe predrasude generišu i nova iskustva koja ih samopotvrđuju i dalje razvijaju. Obrazovni sistem pokazao se kao izuzetna podloga za upijanje ovakvih narativa i njihovo multipliciranje.

Dominantni diskursi

Spomenici

Spomenici su odraz dominantnog diskursa politike i kulture sećanja vremena u kojem su nastali. Oni predstavljaju materijalizaciju kolektivnog sećanja i deo su *politika identiteta*, odnosno promišljenih aktivnosti koje su usmerene na razvoj i učvršćivanje kolektivnih identiteta. Odnos društva prema prošlim ratovima vidljiv je kroz spomenike iz tih ratova, ali i kroz promene koje su takvi spomenici u vremenu pretrpeli. Dakle, iako postavljanje spomenika ima nameru da ostavi neizbrisiv trag, činjenice nam govore da je intervencija u smislu promene starih spomenika bilo i biće ih. Te intervencije sežu od otkidanja mermernih glava na bistama po parkovima, preko miniranja monumentalnih partizanskih spomenika, do postupnih i diskretnih promena uvredljivih delova teksta ili pristojne demontaže i uklanjanja neprikladnih spomenika koji uznemiravaju grupe ljudi. Sve to se dešavalo na ovim prostorima proteklih godina.

Od poslednjih ratova naovamo nastao je veliki broj spomenika, prevashodno onih u kojima se veličaju žrtve naroda koji dominira na teritoriji na kojoj se spomenik postavlja. Dominacija pritom podrazumeva prostu većinu na nivou opštine u čijoj nadležnosti je izdavanje dozvola za postavljanje spomenika, što opet podrazumeva dominaciju u komisiji za spomenike.

Spomenicima se po pravilu šalje poruka o tome da se moramo sećati žrtava da bismo opstali, što znači da ne zaboravimo ko je neprijatelj i da se držimo zajedno kao kolektiv, da budemo složni i jedinstveni jer "samo tako možemo opstati". Na jednom uređenom, lepo ograđenom i zastavama obeleženom groblju na istočnom Kosovu video sam desetine grobova koji su imali identično obrađene nadgrobne spomenike. Na svakom od njih bio je uklesan i lik sahranjene osobe. Bilo je tu i mladih i starijih muškaraca, žena i dece. Svaki lik je prikazan obučen u maskirnu uniformu, sa grbom UČK u jednom uglu, a tako su bila prikazana čak i deca. Ekstremniji primer kolektiviziranja i militariziranja civilnih žrtvi nije mi poznat, sama matrica jeste, jer ona važi za sve.

⁸ Npr. izjava tipa: "Oni su nas klali", koja ne podrazumeva da je autor izjave lično preživeo masakr.

Specifičnost pobjednika u ratu

Dominantni diskurs u Hrvatskoj i na Kosovu jeste da je rat koji im je nametnut bio nužna samoodbrana, pravedan, neizbežan i slavan, jer su ostvareni ideali za koje se borilo. Pobjeda nad srpskim snagama je nedvosmislena, a kontrola nad teritorijom potpuna.⁹ Rat se slavi kao nekada u SFR Jugoslaviji, postoje heroji, po njima se nazivaju ulice, škole i trgovi, na komemoracijama stradanja paradiraju uniforme i oružje, prikazuju se dokumentarni filmovi o vojnim jedinicama i uspešnim akcijama, pobjednički borci uživaju privilegije. Slike ratnih heroja krasi kafe, trgovine, bilborde, kesice sa šećerom u kafićima, prodaju se kape i značke na seoskim saborima i gradskim trgovinama. Svako problematizovanje mitologizacije rata i mitološke matrice o *pobedi Dobra nad Zlom* u javnosti povlači mnoštvo negativnih reakcija. *Oni su heroji bez mane, a neprijatelj je nevidljiv, to su mračne sile koje su ničim izazvane udarile na našu srž identiteta i ideal slobode sa ciljem da otmu, porobe, ubiju, proteraju, unište i zatruju*. Važan deo te matrice je i pothranjivanje tenzije da *neprijatelj ne spava, samo se pritajio, budnost mora postojati, iako smo nadmoćni, ne smemo se opustiti*. Glavni diskurs je i danas takav. O istoriji iz više uglova nema ni govora, multiperspektivnost, šta je to? Interpretacija je sve, činjenice su relativne, jer interpretacija pruža objašnjenje kako se ljudi ne bi morali zamarati razmišljanjem. Instant smisao je svakodnevno spreman i spakovane su doze koje se konzumiraju kroz tv emisije, štampu, familijarne krugove. Sve je spremno za sledeći rat, "ako Bog da". Da nije nekoliko mirovnih organizacija poput Documente i Centra za mirovne studije, sve bi bilo savršeno.

Specifičnost gubitnika

U kontekstu društva u kojem nakon rata ne vlada euforija zbog pobjede, već radost zbog završetka stradanja, pomešana sa bolom zbog ogromnih gubitaka, kao što je to npr. slučaj u BiH, neuporedivo je lakše artikulirati diskurs sukobljen dominantnom, jer je sama postavka društva takva da su ljudi pomešani uprkos uložnim naporima da bude suprotno. Umesto jednog dominantnog naprosto postoje najmanje tri¹⁰ paralelna sukobljena diskursa jedan pored drugog, i to tako da se njihovo sukobljavanje vremenom prestalo doživljavati kao problem. Prosto, važi kao normalno da Bošnjaci, Hrvati i Srbi, odnosno Albanci i Makedonci, koji su ratovali jedni protiv drugih, imaju oprečne interpretacije uzroka, toka i posledica rata. Nipodaštavanje i umanjivanje žrtava drugih podrazumeva se i to je stalni izvor ogorčenja, ali ono što jeste dobro to je da je to ogorčenje vidljivo. Čak i onda kada su ti sukobljeni narativi vrlo slični u svojoj konstrukciji, dobro je da nisu usamljeni i jedini, kako je to slučaj drugde. Doduše, sukobljavanje po pitanju odgovornosti za prošlost sa sobom nosi i povređivanje, retraumatizovanje i širenje straha i nesigurnosti, onda kada se odbija iskazati poštovanje spram žrtava drugih ili kada se događaji ili njihova dimenzija negiraju (npr. često negiranje da je u Srebrenici izvršen genocid). Povređivanje i obnavljanje ratnih trauma predstavlja i stalna borba oko obeležavanja stradanja (onih koji više na toj teritoriji nisu dominantni), putem komemoracija na godišnjice, postavljanja spomen-ploča i slično. Dok se, sa druge strane, oni koji dominiraju trude da stradanja žrtava na svojoj strani obeleže na što "državotvorniji" način. Najekstremnije grupe se čak trude da smrt drugih prikažu kao zasluženu.

Zapravo se sve tri zajednice koje imaju teritorije na kojima dominiraju, u biti ponašaju kao da su oni ratni pobjednici i jedini vlasnici zemlje na kojoj žive. Saosećanje sa žrtvama drugih u takvom ambijentu biva doživljeno kao subverzivno spram kapaciteta zajednice da se izbori za opstanak. Istini za volju, tiha većina ipak podržava te ljudske poteze saosećanja, bez obzira na to o čijim žrtvama se radilo, ali u javnom prostoru ti glasovi su vrlo tihi.

⁹ Osim severa Kosova.

¹⁰ Pojednostavljenja radi, izostavljam analizu sukoba u zapadnoj Bosni na liniji Armija BiH (Bihać) - Cazinska Krajina, čiji su glavni akteri bili Bošnjaci sa obe strane.

Ipak, pored svega rečenog, narativi drugih su barem poznati i jasno je da ih se silom ne može ugušiti, a međuzavisnost zajednica je velika, iako se teži suprotnom.

Specifičnost aktivnog “posmatrača”

Samo se na Srbiju može odnositi uloga navodnog posmatrača, a zapravo učesnika i inicijatora ratova u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Kosovu. U Srbiji je odnos prema ratovima u BiH i Hrvatskoj uglavnom odnos negiranja odgovornosti i nezainteresovanosti, dok je odnos spram rata na Kosovu istorijski standardno mučenički. Retki su spomenici koji se odnose na ratove u BiH i Hrvatskoj, a državni organi se ponašaju kao da Srbija nije bila učesnica. Utisak je da je na delu aktivni proces zaboravljanja kroz relativizaciju i brisanje pitanja odgovornosti države za ratove na ovim prostorima. Neretko se postavlja pogled na poslednje ratove u Hrvatskoj i BiH kao “nastavak” Drugog svetskog rata, te se kreativno manipulira brojkama, sabira i oduzima, tražeći “rezultat” koji bi relativizovao odgovornost Srbije i Srba u poslednjim ratovima. Neprijateljski narativ spram Bošnjaka i Hrvata ne obnavlja se u brojnim, već tek u sporadičnim ceremonijama komemoracija i ne materijalizuje se u spomenicima, pa je time manje prisutan.

Državne institucije u Srbiji jesu preuzele neke korake koji se mogu smatrati pomakom napred, no ostaje utisak da se radilo o iznuđenim deklarativnim potezima.¹¹ Mediji i obrazovni sistem ne bave se nedavnom prošlošću na tako intenzivan način kao u susedstvu. Kada to rade, dominantan diskurs je diskurs žrtve, vekovne ugroženosti, pravdoljubivosti i odbrane *nacionalnog bića*.

Ideologija srpskog nacionalizma, iako ishlapela, i dalje živi u brojnim političkim strankama i preti da u vremenima krize raste.

Kako dalje?

Na isti način kao što se kultura sećanja kreira da bude takva kakva danas jeste, a to je putem političkih poteza, akcija iz kulture, medija, građanskih akcija i kampanja, moguće je uticati na promenu koja bi, kroz konstruktivno suočavanje sa prošlošću, vodila uspostavljanju manje dominantne, a više reflektivne; manje državotvorne, a više građanski orijentisane politike i kulture sećanja.

Razvoj svesti putem obrazovanja za značaj fokusiranosti na proces i procesne zamke koje možemo očekivati (kada iz najbolje namere napravimo veću štetu nego korist), poštena analiza i učenje iz dosadašnjih iskustava nude sasvim dobru polaznu tačku i daju razloga optimizmu.

Ono što proces konstruktivnog suočavanja mora biti i ne može izbeći, jeste prelazak granica, učenje od drugih, menjanje sebe i drugih kroz razvoj empatije, saradnje, poštovanja. Razumevanje smisla i značaja multiperspektivnosti u interpretacijama istorije je ključna. Fokusiranost samo na državu u kojoj živimo u ovim okolnostima besmislena je i osuđena na propast.

I na početku i na kraju svakog poteza i svake akcije, i svake kampanje i programa, treba da postoji poštena analiza i ocenjivanje postignutog, učenje na sopstvenim greškama umesto njihovog skrivanja. Ako ne možemo da se suočimo sa sopstvenim propustima, teško da ćemo moći da damo podsticaj drugima da to čine.

¹¹ Rezolucija Skupštine Srbije, osude zločina (umesto reči “genocid”) u Srebrenici, te posete predsednika Srbije Memorijalnom centru Potočari.